

Danuta Szyszko*

Zabójstwo miasta, zabójstwo przestrzeni. Manipulacje urbanistyczną tkanką miejską Sarajewa jako pochodna przemian politycznych

Murder of the city, murder of space. Manipulation of urban tissue of Sarajevo as a consequence of political transformations

Słowa kluczowe: Bośnia i Hercegowina, Sarajevo, architektura, urbanistyka, podział etniczny, zniszczenia wojenne

Key words: Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, architecture, urban planning, ethnic division, war ravages

Sarajevo to miasto-granica – szczelina urbanistyczna pomiędzy przeciwstawnymi politycznie terytoriami. Ów, nazywany niegdyś „Jeruzalem Europy” i „ptakiem w zielonym gnieździe”¹, wzorcowy przykład wielokulturowości stał się dziś kruchą miejską tkanką naznaczoną konsekwencjami nacjonalistycznego konfliktu z lat 1992-95 oraz przemian społecznych i politycznych; obciążoną dziedzictwem czystek etnicznych oraz demograficznej dominacji – serbskiej, chorwackiej i bośniackiej. Jego organiczną, odizolowaną wzgórzami strukturę wypełnia materia miejska rozrastająca się ekstensywnie od centralnej, długiej na 12 kilometrów, osi koryta rzeki Miljacki (ryc. 1). Widziane z góry Sarajevo to najeżona minaretami (a w niektórych dzielnicach także masywnymi sylwetkami powstałych w latach 70. wielokondygnacyjnych bloków) szachownica zabudowań, bujnej zieleni i rozległych „białych pól” – cmentarzy muzułmańskich (ryc. 2, 4).

Sarajevo is a city-border – an urban crevice between politically opposing territories. Once called “Jerusalem of Europe” and a “bird in a green nest”¹, that model example of a multi-cultural city has now become a fragile urban tissue marked by the consequences of a nationalist conflict from the years 1992-95, as well as social and political transformations; burdened by the legacy of ethnic cleansing and demographic domination – Serbian, Croatian and Bosnian. Its organic structure, isolated by the hills, is filled with urban matter extensively spreading from the central, 12-kilometre long axis of the Miljacka riverbed (fig. 1). Seen from above, Sarajevo is a chessboard of buildings, lush vegetation and vast “blank spots” – Muslim cemeteries, bristling with minarets (and in some districts also with massive silhouettes of multi-storey apartment blocks built in the 1970s) (fig. 2, 4).

MIASTO WEWNĘTRZNE: OTWARCIE VERSUS OGRANICZENIE

Bośniacki pisarz Dževad Karahasan w „Sarajewskiej sevdalinie”² opisywał Sarajevo jako „miasto wewnętrzne”, miasto-pryzmat, charakteryzując jego dynamikę jako nieustanną grę otwarcia z ograniczeniem, również na poziomie symbolicznym. Także dziś, osiemnaście lat po zawarciu kończącego wojnę w Bośni układu pokojowego w Dayton, strukturę miejską Sarajewa cechują przede wszystkim rozszczępienie i rozbitcie. Piętno konfliktu, zmaterializowane w postaci przegród i granic w krajobrazie – mniej lub bardziej subtelnie naszkicowanych,

INTERNAL CITY: OPENING VERSUS RESTRICTION

A Bosnian writer, Dževad Karahasan, in his “Sarajevo, exodus of a city” (Dnevnik selidbe)² described Sarajevo as an “internal city”, a city-prism, characterising its dynamics as an incessant game of opening and restriction, also on a symbolic level. Today too, eighteen years after the peace treaty in Dayton concluding the war in Bosnia, the urban structure of Sarajevo is primarily characterised by splits and breaks. The stigma of conflict, materialised in the shape of partitions and borders in the landscape – more or less subtly

* mgr inż. arch.; absolwentka Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej

* mgr eng. arch.; a graduate of the Faculty of Architecture of CUT

Ryc. 1. Widok ze zbocza wzgórza na Sarajewo i rzekę Miljackę, fot. M. Żyła
 Fig. 1. View from the hillside over Sarajevo and the Miljacka river, photo: M. Żyła

Ryc.2. Cmentarz muzułmańskich ofiar oblężenia miasta, fot. M. Żyła
 Fig. 2. Cemetery of Muslim casualties from the city siege, photo: M. Żyła

Ryc. 3. Odbudowa neomauretańskiej Biblioteki Narodowej w Sarajewie, fot. M. Żyła
 Fig. 3. Reconstruction of the neo-Moorish National Library in Sarajevo, photo: M. Żyła

Ryc. 4. Osiedla mieszkaniowe licznie powstają w obrębie Wschodniego Sarajewa, fot. M. Żyła
 Fig. 4. Housing quarters grow in abundance within Eastern Sarajevo, photo: M. Żyła

Ryc. 5. Nowo powstała zabudowa i infrastruktura drogowa Wschodniego Sarajewa, fot. M. Żyła

Fig. 5. Newly created buildings and road infrastructure of Eastern Sarajevo, photo: M. Żyła

Ryc. 7. Zniszczenia w obrębie peryferyjnych dzielnic Sarajewa, fot. M. Żyła

Fig. 7. Destruction on the outskirts of Sarajevo, photo: M. Żyła

Ryc. 6. Zrujnowane centrum powojennego Sarajewa: Hotel Europa, fot. M. Żyła

Fig. 6. Ruined centre of post-war Sarajevo: Europe Hotel, photo: M. Żyła

Ryc. 8. Ulica w Sarajewie, fot. M. Żyła

Fig. 8. A street in Sarajevo, photo: M. Żyła

a niekiedy ledwie wyczuwalnych – stanowi barierę ograniczającą nie tylko przestrzeń, lecz również działania i porozumienie społeczne³. Odseparowanie etnicznych terenów, zamieszkałych przez określone grupy narodowości, paradoksalnie jednocześnie wyklucza je i chroni przed tym, co „obce”.

Wprowadzony po wojnie podział terytorialny Sarajewa na chorwacko-muzułmańską Federację Bośni i Hercegowiny i Republikę Serbską, szczególnie dobrze widoczny na południowo-wschodnich obrzeżach miasta, uruchomił proces, w efekcie którego wielokulturowa przestrzeń miasta w pękniętym państwie rozluźniła się. Istočno Sarajevo (Wschodnie Sarajevo, przed 2004 r. Serbskie Sarajevo) – „miasto-złudzenie”⁴ stworzone w Dayton jako peryferyjnie położony, konkurencyjny ośrodek dla tradycyjnego centrum, rozwija się dziś w przestrzennym i administracyjnym odseparowaniu od Miasta Sarajewa. Z urbanistycznego tworu, którego egzystencję uzasadniano niegdyś za ledwie kwestią wiary⁵, stopniowo przekształca się w nowoczesną, odrębną tkankę powiązaną z sąsiednią częścią jedynie infrastrukturalnie (ryc. 5, 6). To rozbitcie miasta ironicznie ocenia dr Radha Kumar: „Sarajevo, które tak dumnie stawiało opór podziałowi etniczemu podczas wojny i okupacji, zostało doń doprowadzone w drodze zjednoczenia dzięki porozumieniu pokojowemu”⁶.

ZNIKAJĄCE DZIEDZICTWO

Cztery lata oblężenia przez armię bośniackich Serbów spowodowały katastrofalne zniszczenia w obrębie przestrzeni miejskiej Sarajewa. Zrujnowane zostały budynki mieszkalne, instytucje kulturalne i oświatowe, obiekty handlowe i przemysłowe, domy modlitwy, place, ulice i infrastruktura miejska⁷. Około 100 tys. mieszkań uległo całkowitemu zniszczeniu. Ponad 23 proc. budynków zostało poważnie uszkodzonych, 64 proc. częściowo zniszczonych, a 10 proc. uszkodzonych w nieznacznym stopniu⁸ (ryc. 7, 8). Spalenie (w wyniku ostrzału artylerii) neomauretańskiej Biblioteki Narodowej i Uniwersyteckiej 25 sierpnia 1992 roku stanowi być może najbardziej wstrząsający przypadek zniszczenia zabytku kultury o ogromnym znaczeniu symbolicznym⁹. „Nie tylko mój świat uległ zniszczeniu, lecz również język. Biblioteka nie jest już budynkiem wypełnionym książkami, lecz spaloną ruiną”, pisze bośniacki poeta i reżyser Semezdin Mehmedinović¹⁰ (ryc. 3).

Również zniszczenie dwóch wieżowców z epoki socjalistycznej w Sarajewie, wież Unis, posiada wymowne znaczenie. Wieże te, o jednakowej wysokości, były znane jako „Momo” i „Uzeir”: pierwsze z imion typowo serbskie, drugie muzulmańskie. Fakt, że zaatakowano oba (a nikt w Sarajewie nie potrafił powiedzieć, który był który) symbolizuje destrukcję wielonarodowego charakteru oblężonego miasta¹¹. Przemoc objawiła się wreszcie jako zamach na tożsamość narodową mieszkańców: tysiące uchodźców opuściło miasto, serbska społeczność zmalała do zaledwie około 10 proc., skupiając się głównie w obrębie wspomnianego wcześniej Wschodniego Sarajewa. Obecny kształt nabierany przez miasto przeczy dawnej wieloetniczności i wielokulturowości, co stanowi jeden z czynników powodujących, że większość Serbów nie czuje się już z Sarajewem związana¹².

Po wojnie gwałt na architekturze i urbanistyce legitymizowano i usprawiedliwiano „koniecznością wojskową”, określając go często jako „efekt uboczny” działań militarnych. Jednak mieszkańcy postrzegają go inaczej: jako nieusankcjonowaną degradację przestrzeni, dokonaną poza zakresem konieczności wojskowej, oraz jako profanację świadomą¹³, a więc również wymkającą się możliwości określenia skutków jako „uboczne”¹⁴.

drawn, and sometimes barely sensed – constitutes a barrier limiting not only space, but also activities and social understanding³. Ethnic separation of the territories inhabited by given nationalities, paradoxically, both excludes and protects them from what is “foreign”.

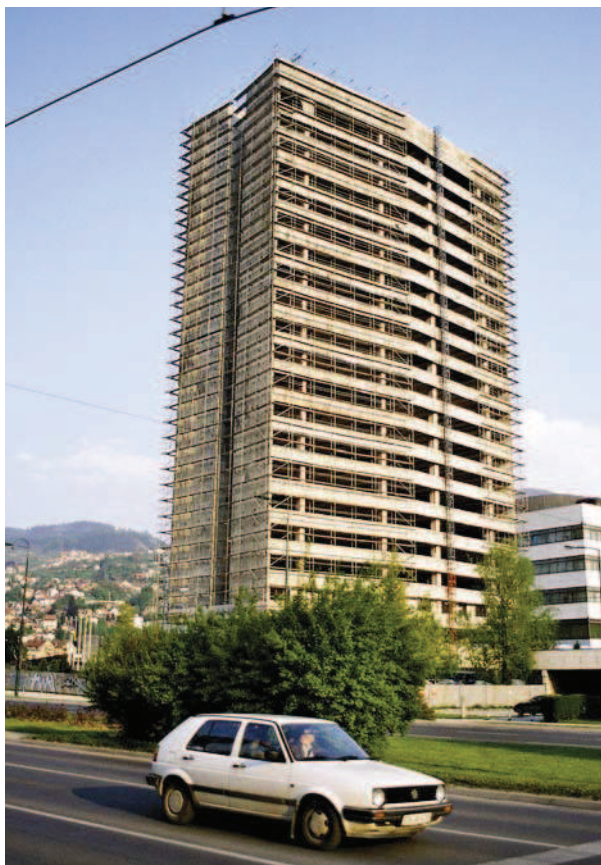
The territorial division of Sarajevo into the Croatian-Muslim Federation of Bosnia and Herzegovina and the Republic of Serbia, introduced after the war and particularly clearly visible in the south-east outskirts of the city, initiated a process as a result of which a multicultural urban space in the cracked state loosened. Istočno Sarajevo (Eastern Sarajevo, before 2004 Serbian Sarajevo) – “a city-illusion”⁴ created in Dayton as a peripheral rival for the traditional centre, is developing today in spatial and administrative separation from the City of Sarajevo. From an urban creation whose existence was once justified merely by the issue of faith⁵, it has gradually transformed into a modern, independent organism connected with its neighbouring part only by infrastructure (fig. 5, 6). Dr Radha Kumar ironically commented on the city break-up: “Sarajevo, which so proudly opposed any ethnic division during the war and occupation, was led to it by unification due to a peace agreement”⁶.

VANISHING HERITAGE

Four years under siege of an army of Bosnian Serbs caused catastrophic damage within the urban space of Sarajevo. Residential buildings, cultural and educational institutions, shopping malls and industrial objects, religious buildings, squares, streets and city infrastructure lay in ruins⁷. About 100 thousand apartments were completely destroyed. Over 23 per cent of buildings were seriously damaged, 64 per cent partially destroyed, and 10 per cent slightly damaged⁸ (fig. 7, 8). Burning down to the ground of the neo-Moorish National and University Library on 25 August 1992 (as a result of shellfire) may have constituted the most shocking example of destroying a cultural object of immense symbolic significance⁹. “Not only my world was destroyed, but also my language. The Library is no longer a building filled with books, but a burnt down ruin”, wrote a Bosnian poet and director, Semezdin Mehmedinović¹⁰ (fig. 3).

Destruction of the Union towers, two skyscrapers from the socialist epoch in Sarajevo, is also telling. Those towers of identical height were known as “Momo” and “Uzeir”: the former name is typically Serbian, the latter is Muslim. The fact that both buildings were attacked (and nobody in Sarajevo was able to tell which was which) symbolises destruction of the multinational character of the besieged city¹¹. Finally, violence was manifested as an attack on the national identity of the city residents: thousands of refugees abandoned the city, Serbian community dwindled to merely about 10 per cent, gathering mostly within the previously mentioned Eastern Sarajevo. The shape the city has currently been taking contradicts its former multi-ethnicity and multi-cultural character, which constitutes one of the reasons why the majority of Serbs no longer feel bound to Sarajevo¹².

After the war, violence done to architecture and urban planning was legitimised and justified by “military necessity”, frequently defining it as a “side effect” of military activity. However, inhabitants perceive it differently: as unsanctioned degradation of space far beyond the scope of military necessity, and as a conscious profanation¹³ also beyond what could be regarded as “side effects”¹⁴.

Ryc. 9. Odbudowa dawnego budynku Parlamentu w Sarajewie, fot. M. Żyła
 Fig. 9. Reconstruction of the old Parliament building in Sarajevo, photo: M. Żyła

Ryc. 10. Meczet Króla Fahda, fot. M. Żyła
 Fig. 10. King Fahd Mosque, photo: M. Żyła

Ryc. 11. Sarajewo: najstarsza część miasta, fot. M. Żyła
 Fig. 11. Sarajevo: the oldest part of the city, photo: M. Żyła

Ryc. 12. Sarajewskie przedmieścia, fot. M. Żyła
 Fig. 12. Sarajevo suburbs, photo: M. Żyła

Konsekwencje tej degradacji miasto ponosi do dziś. Dziedzictwo Sarajewa znika, struktury miejskie rozluźniają się i tracą pierwotny charakter. Ze względu na brak funduszy wiele poważnie uszkodzonych obiektów zbyt długo czeka na odbudowę lub interwencję konserwatorską. Niszczą ją i są rabowane, często stając się źródłem darmowych materiałów budowlanych. Drastycznie kurczy się zabytkowa tkanka miejska, niekiedy osiągając stadium, w którym nie da się profesjonalnie odtworzyć jej wyglądu przedwojennego¹⁵. Problemem jest również duża liczba prowizorycznych interwencji prywatnych, których jakość znacznie odbiega od wymaganych standardów, jak również utrata podczas wojny wielu doświadczonych architektów i konserwatorów.

URBICID – DESTRUKCJA MIEJSKOŚCI

Prawdziwym wyzwaniem jest zrozumienie mechanizmów determinujących transformację obszaru miejskiego, którego aktualne uformowanie wypływa z niedawnych doświadczeń wojennych, a także zdiagnozowanie i zaproponowanie prawidłowych rozwiązań problemów dotyczących samego rdzenia „miejskości” Sarajewa. Bogdan Bogdanović, urbanista i architekt, przywołuje termin „miejskość” (łac. *urbs, urbanus* – miasto, miejski) jako tradycyjnie tożsamy z pojęciem ogłady, artykulacją, harmonią myśli i słów, słów i uczuć, uczuć i ruchu¹⁶. Zniszczenie „miejskości” w tym rozumieniu wiąże się z zaburzeniem porządku nie tylko na poziomie materii, lecz również w sensie metaforycznym. To właśnie zdarzyło się w Sarajewie. Pisze Bogdanović: „Jeżeli ktoś nie potrafi podporządkować się prawom miejskim, to najłatwiej jest mu po prostu zburzyć wszystko co miejskie”¹⁷.

Demarkacja nowych przestrzeni politycznych oraz wytyczenie granic lokalnych i administracyjnych rodzą konieczność interpretacji przemian, które zaszły w Sarajewie zarówno przez pryzmat otoczenia, jak i implikacji kulturowych o kluczowym znaczeniu dla zrozumienia terytorium, z którym tak ściśle wiąże się określenie urbicid (*urbicide*). Jest ono synonimem destrukcji „miejskości”: „miastobójstwa”¹⁸.

Zbliżona jest tu interpretacja „miastobójstwa” dokonana w odniesieniu do ludobójstwa przez brytyjskiego socjologa Martina Shawa, który kładzie nacisk na zauważalne analogie w przebiegu obu procesów oraz wyborze stosowanych metod. Przykładowo, rozbicie integralności tkanki miejskiej może stanowić następstwo marginalizacji potrzeb mniejszości w obrębie grup społecznych, prowadzącej do izolacji oraz stopniowego pogarszania warunków bytu, wreszcie uniemożliwiającej ich dalszą egzystencję¹⁹.

Analogicznie, Rafał Lemkin definiuje ludobójstwo jako „skoordynowany plan różnych działań nakierowanych na destrukcję podstawowych fundamentów życia grup narodowych, celem unicestwienia tych właśnie grup”²⁰. W przypadku Sarajewa niezwykle czytelny jest proces zawłaszczania przestrzeni, powodujący prawie całkowitą destrukcję więzi lokalnych. To, co serbskie, chorwackie, bośniackie²¹, prawosławne, katolickie czy muzułmańskie, zostało zaszeregowane jako „swoje – przyjazne”, bądź „obce – wrogie”, w wyniku czego narodziła się tendencja do grodzenia, izolowania, oddzielania odmienności²².

ARCHITEKTURA W SŁUŻBIE POLITYKI

Obecny kształt miasta stał się odzwierciedleniem sposobu wytyczenia przestrzeni etnicznej i politycznej. Manipulacje

The city has been suffering the consequences of that degradation to this day. The heritage of Sarajevo is disappearing, urban structures relax and lose their original character. Because of lack of funds, many seriously damaged objects have waited too long for reconstruction or conservation intervention. They deteriorate and are plundered, frequently turning into a source of free building materials. The historic urban tissue is drastically shrinking, sometimes reaching the phase when its pre-war appearance can no longer be professionally recreated¹⁵. A large amount of makeshift private interventions whose quality differs considerably from required standards is also a problem, as well as a loss of numerous experienced architects and conservators during the war.

URBICIDE – DESTRUCTION OF URBANITY

A real challenge is understanding the mechanisms determining transformation of the urban area whose current formation results from recent war experience, as well as diagnosing and proposing proper solutions for issues touching the very core of Sarajevo “urbanity”. Bogdan Bogdanović, an urban planner and architect, quotes the term “urbanity” (Latin: *urbs, urbanus* – city, urban) as traditionally identical with the notion of refinement, articulation, harmony of thoughts and words, words and emotions, emotions and movements¹⁶. In this meaning, destroying “urbanity” is associated with disturbing order not only at the level of the matter, but also in the metaphorical sense. That is what happened in Sarajevo. Bogdanović wrote: “If someone cannot obey city regulations, then demolishing everything that’s urban is the easiest for him”¹⁷.

Demarcation of new political territories and marking local and administrative borderlines created the need for interpreting the transformations which took place in Sarajevo, both from the angle of the surroundings and cultural implications of key importance for understanding the territory with which the notion of urbicide is so closely associated. It is a synonym of destruction of “urbanity”¹⁸.

The interpretation of “urbicide”, made in reference to genocide by a British sociologist Martin Shaw who stresses noticeable analogies in both processes and a choice of applied methods, is similar here. For instance, shattering the integrity of urban tissue could be the consequence of marginalisation of minority needs within social groups, leading to isolation and gradually deteriorating living conditions, eventually preventing their further existence¹⁹.

Analogically, Rafał Lemkin defines genocide as a “coordinated plan of various activities aimed at destroying elementary life foundations of national groups, in order to annihilate those very groups”²⁰. In case of Sarajevo, the process of appropriating space causing almost complete destruction of local ties, is clearly visible. What was Serbian, Croatian, Bosnian²¹, Orthodox, Catholic or Muslim, was categorised as either “similar – friendly”, or “different – hostile”, as a result of which there arose a tendency to fence, isolate and separate otherness²².

ARCHITECTURE IN THE SERVICE OF POLITICS

Current shape of the city reflects the way of marking out ethnic and political space. Manipulation of urban matter

materią miejską są w stanie, w pewnym stopniu, umożliwić lub zniweczyć możliwość międzygrupowego porozumienia i kontaktu podzielonej społeczności Sarajewa. Można wręcz uznać, że interwencje architektoniczne i konserwatorskie, które nadają ostateczny kształt środowisku budowlanemu, powinny symbolicznie dążyć do zasklepienia wojennych ran. Trudne jest jednak pogodzenie skłóconych, walczących grup społecznych, gdy przegroda – dosłownie i w przenośni – uniemożliwia ich wizualny i akustyczny kontakt.

Kwestia podziału przy pomocy granic etniczno-narodowych – przy równoczesnym braku porozumienia podmiotów reprezentujących różnicowane oczekiwania względem odbudowy zniszczeń oraz planowania przestrzennego: środowisk architektonicznych i konserwatorskich – ogranicza zdolność miasta do „uporządkowanego” rozwoju, zarówno w makro-, jak i mikro-skali. Naznaczenie przemianami politycznymi obszaru Sarajewa, w znacznej części wymagającego rewitalizacji i odbudowy, budzi z jednej strony chęć zerwania z przeszłością i poszukiwania nowego sposobu na transformację zaburzonej morfologii miasta – i stymuluje kreatywność. Z drugiej jednak strony wymusza konieczność refleksji, poszukiwań i rozpoznania, a następnie wzmocnienia bądź neutralizacji roli pochodzenia i tradycji²³.

Zmiany dokonywane w obrębie środowisk o znaczeniu symbolicznym i religijnym często pociągają za sobą roszczenia do modyfikacji historii, co może się wiązać z naruszeniem struktury miejskiej (przykładowo, w okolicach Sarajewa, pomimo krytyki wielu mieszkańców, wzniesiono kilka meczetów wahabickich; ryc. 11). Poważny problem stanowi wzrastający nacjonalizm, który powoduje, że wielu profesjonalistów zajmujących się rekonstrukcją miasta ulega naciskom, decydując się na fałszowanie historii i ingerowanie w tkankę zabytkową w sposób sprzeczny z etyką konserwatorską²⁴. Proces ten powinien zostać jak najszybciej zahamowany, przy czym nie wolno lekceważyć siły oddziaływania grup lokalnych, a zatem przebieg prac projektowych powinien odbywać się w sposób partycypacyjny.

Etyczny aspekt ingerencji dokonywanych w celu odzyskania utraconego dziedzictwa wyklucza w równym stopniu improwizację, stronniczość i manipulację. Być może więc receptą na nieuregulowany, „politycznie zaburzony”²⁵ proces odnowy Sarajewa może stać się dopuszczenie do głosu bezstronnych międzynarodowych środowisk specjalistycznych poprzez organizowanie konkursów architektonicznych i konferencji, które umożliwiłyby wzajemną wymianę informacji oraz wiedzy. Zapewnienie współuczestnictwa i wsparcia profesjonalistów niezaangażowanych w konflikt mogłoby wówczas ułatwić dokonanie obiektywnej oceny jako punktu wyjścia dla przyjęcia wysokiej jakości rozwiązań w skali poszczególnych obiektów, dzielnic oraz całego miejskiego organizmu.

W przypadku miasta o tak silnej tożsamości urbanistycznej i architektonicznej jak Sarajevo wszelkie działania muszą bowiem w pierwszej kolejności zostać poprzedzone dogłębną analizą, która pozwoli na zaproponowanie właściwych strategii projektowania urbanistycznego i działań konserwatorskich, dopiero jako wyniku przeprowadzonych badań. To zadanie zaczyna się od rozpoznania, w jaki sposób forma środowiska miejskiego odzwierciedla ścisłą relację dziedzictwa architektonicznego z czynnikiem społecznym, stanowiących dla siebie nawzajem eksplanans i eksplanandum²⁶. To przez pryzmat przemian systemu należy dokonywać oceny miasta w rozumieniu społecznie i politycznie skonstruowanego, fizycznego tworu, traktując owe przemiany jako artefakt w znaczeniu przejawu funkcjonowania kultury²⁷, o wyraźnym i silnie społecznie i politycznie umocowanym znaczeniu.

can, to a certain degree, offer or destroy an opportunity for international agreement and contact among the divided community of Sarajevo. It could even be said, that architectonic and conservation interventions which give the ultimate shape to the building environment, should symbolically aim at healing the wounds of war. However, it is difficult to reconcile the quarrelling, fighting social groups when a partition – literally and figuratively – makes their visual and acoustic contact impossible.

The question of dividing by means of ethnic-national borders – with simultaneous lack of understanding among the subjects representing diverse expectations concerning reconstruction of destroyed substance and spatial planning: architectonic and conservation milieu – limits the city’s ability for an “ordered” development, both in macro – and micro-scale. Marking the area of Sarajevo, largely requiring revitalization and rebuilding, with political transformations arouses, on the one hand, a desire to break with the past and to look for a new way of transforming the disturbed morphology of the city – and stimulates creativity. On the other, however, it necessitates reflection, search for and identification, and subsequently either strengthening or neutralising the role of origin and tradition²³.

Changes occurring within environments of symbolic and religious significance are frequently followed by claims for history modifications, which may be connected with violating urban structure (for example, several Wahhabi mosques have been erected in the vicinity of Sarajevo, despite voices of criticism of many inhabitants; Fig. 11). A serious problem is posed by growing nationalism because of which many professionals working on city reconstruction give in to the pressure, and decide to falsify history and interfere into the historic tissue in a way contrary to conservation ethics²⁴. The process should be curbed as quickly as possible, though the strength of influence of local groups should not be disregarded, therefore the project work should be of participatory character.

The ethical aspect of interference carried out in order to regain lost heritage, to the same extent rules out improvisation, partiality or manipulation. So perhaps a remedy for the unregulated, “politically disturbed”²⁵ restoration process of Sarajevo could be letting in impartial international specialist milieus by organising architectonic competitions and conferences, which would allow for mutual exchange of information and knowledge. Ensuring participation and support of professionals not engaged in the conflict, could then facilitate making an objective assessment as a starting point for approving high quality solutions for particular objects, districts, and the whole urban organism.

In case of a city with such a strong urban and architectonic identity as Sarajevo, all activities have to be preceded by a thorough analysis that will allow for proposing suitable strategies of urban designing and conservation treatment, only as a result of carried out research. The task begins by recognising in what way the form of urban environment reflects the close relation between architectonic heritage and the social factor, constituting explanans and explanandum for each other²⁶. It is from the perspective of system transformations that a city should be evaluated as a socially and politically constructed physical entity, treating those transformations as an artefact in the sense of a sign of culture functioning²⁷, with clear and strongly socially and politically fixed meaning.

- ¹ M. Prstojević, *Sarajevo Survival Guide*, Workman Pub Co, 1994.
- ² Dž. Karahasan, *Sarajewska Sevdalinka*, przekł. D. Cielić-Straszyńska, J. Pomorska, Biblioteka Krasnogrudy, Pogranicze, Sejny 1995.
- ³ S.A. Bollens, *Intervening in Politically Turbulent Cities: Spaces, Buildings, and Boundaries*, *Journal of Urban Technology* 16:2-3, 2009, s. 79-107.
- ⁴ E. Imamović, *Moć imaginacije*, Bosanskohercegovački dani 121, 24.09.1999.
- ⁵ E. Imamović, *op. cit.*
- ⁶ R. Kumar, *Divide and fall? Bosnia in the annals of partition*, Verso, Londyn 1999, s. 114.
- ⁷ T. Gjelten, *A City and Its Newspaper Under Siege*, HarperCollins, 1995; R.J. Donia, *Sarajevo: a biography*, University of Michigan Press, 2006.
- ⁸ Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992), Annex VI – part 1: Study of the battle and siege of Sarajevo, S/1994/674/Add. 2 (Vol. II) 27.05.1994.
- ⁹ P. Torsti, *History Culture and Banal Nationalism in post-War Bosnia*, South East European Politics Online, Vol V, nr 2-3, 2004.
- ¹⁰ S. Mehmedinović, *Sarajevo blues*.
- ¹¹ P. Torsti, *op. cit.*
- ¹² F. Markowitz, *Sarajevo: a Bosnian kaleidoscope*, *Contemporary Issues (Suvremene teme)* 4/2011, s. 99-101.
- ¹³ S. Supple, *Memory Slain: Recovering Cultural Heritage in Post-war Bosnia*, *InterActions: UCLA Journal of Education and Information Studies*, 1(2), Article 8, 2005.
- ¹⁴ A. Herscher, *Wardhitectural Theory*, *Journal of Architectural Education* Vol. 61, Issue 3, s. 35–43, 2008.
- ¹⁵ V. Simčić, *Post War Sarajevo*, ICOMOS Canada Bulletin vol. 6, nr 2, 1997.
- ¹⁶ B. Bogdanović, *Rytualne zabijanie miasta*, przekł. K. Bąk, Krasnogruda nr 6, Sejny 1997, Pogranicze. Tekst odczytany po raz pierwszy w kwietniu 1992 roku podczas spotkania „Kręgu Belgradzkiego”, opublikowany był w piśmie „Borba” (28 IV 1992), a następnie w książce *Grad i smrt*.
- ¹⁷ B. Bogdanović, *op. cit.*
- ¹⁸ M. Falski, *Zawłaszczanie przestrzeni miejskiej a destrukcja kultury Bośni*, *Slavia Meridionalis* 8 SOW, Warszawa 2008.
- ¹⁹ M. Shaw, *New wars of the city: 'urbicide' and 'genocide'*, <http://www.sussex.ac.uk/Users/hafa3/city.htm>, artykuł pierwotnie opublikowany w 1997 r. w „Dos, dos: revista sobre las ciudades” 2, Valladolid, Spain, s. 67-75.
- ²⁰ Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych, 9 grudnia 1948 r. Ratyfikowana zgodnie z ustawą z dnia 18 lipca 1950 r., *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* z 1952 r., nr 2, poz. 9.
- ²¹ M. Czerwiński, *Kulturowe aspekty bośniacko-hercegowińskich języków wobec językowych narzędzi wyznaczania odrębności etnonarodowej*, *Socjolingwistyka* XX, 2006.
- ²² M. Falski, *op. cit.*
- ²³ S.A. Bollens, *op. cit.*
- ²⁴ V. Simčić, *op. cit.*
- ²⁵ S.A. Bollens, *op. cit.*
- ²⁶ R. Brand, *From the Guest Editor: The Architecture of War and Peace*, *Journal of Urban Technology* 16:2-3, 2009, s. 1-7.
- ²⁷ W. J. Burszta, *Antropologia kultury*, Zysk i ska, Warszawa 2008.

Streszczenie

Przemiany polityczne powodują ważne konsekwencje przestrzenne, architektoniczne i infrastrukturalne w obrębie struktury miejskiej. Uwypuklenie różnic ideologicznych pomiędzy skłóconymi grupami społecznymi może prowadzić do rozszczeń terytorialnych, polaryzacji i odosobnienia, które stają się źródłem kolejnych napięć pomiędzy mieszkańcami. Projektowanie środowiska miejskiego jest wówczas często traktowane jako środek do symbolicznego zdobycia władzy nad inną grupą; na porządku dziennym są próby wpływania na praktyki społeczne poprzez tworzenie dosłownych i umownych rozgraniczeń. W niniejszym artykule podjęto próbę diagnozy podstawowych mechanizmów bezpośrednio oddziałujących na aktualne uformowanie urbanistyczne i architektoniczne Sarajewa, stolicy Bośni i Hercegowiny, dotkniętej podziałami narodowo-etnicznymi i religijnymi oraz naznaczonej piętnem niedawnej wojny.

Abstract

Political transformations result in serious spatial, architectural and infrastructural consequences within the urban structure. Emphasising ideological differences between opposing social groups can lead to territorial claims, polarisation and isolation, which can become a springboard for subsequent tension among inhabitants. Designing urban environment is then frequently treated as a means for symbolically gaining power over another group; attempts at influencing social practices by creating literal and figurative boundaries are then the order of the day. This article tries to diagnose fundamental mechanisms directly influencing current urban and architectural form of Sarajevo, the capital of Bosnia and Herzegovina, suffering from national-ethnic and religious divisions and carrying the stigma of the recent war.